

SZABÓ ILDIKÓ-ÖRKÉNY ANTAL
A 14-15 évesek interkulturális világképe

A Kisebbségkutató Intézet 1995, május 23. és június 10. között a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Kisebbségi Főosztályának megbízásából vizsgálatot végzett az 1994-95-ös tanév nyolcadik osztályosainak körében a kisebbségekkel kapcsolatos ismereteikről és beállítódásairól. A vizsgálat során kérdezőbiztosok közreműködésével 4248 gyerekkel készült önkitöltéses kérdőíves interjú.¹

Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy elemzés tárgyává tegyük a közép-európai térség jellegzetes interkulturális problémáinak a percepcióját egy olyan életkorban, amely fejlődés lélektanilag a konceptualizálásnak és a világképek megkonstruálásának időszaka² és azok körében, akik éppen befejezik az általános iskolát, a gyerekek állampolgári szocializációjának talán legfontosabb társadalmi szinten szervezett intézményét.

Kérdőívünk összeállításában öt célkitűzés vezérelt bennünket. Egyrészt pontos statisztikai adatokat akartunk nyerni arról, hogy a magyarországi 14-15 évesek hogy határozzák meg magukat nemzeti és etnikai hovatartozásuk szempontjából. Ezzel kapcsolatban arra is kíváncsiak voltunk, hogy családjaikban milyen nyelve(ke)n beszélnek egymással a családtagok. Másrészt fel akartuk térképezni, hogy a gyerekek mennyire sajátították el a kisebbségekre vonatkozó, az általános iskolákban megszerezhető ismereteket, és ezek milyen struktúrákká szerveződnek világképükben.³ Harmadrészt arról is képet kívántunk nyerni, hogy milyen ismereteket és gondolkodási mintákat köszönhetnek az iskolánál szélesebb értelemben vett társadalmi környezetnek. A negyedik célkitűzésünk az volt, hogy megnézzük: az iskolai és az iskolán kívüli ismeretek, valamint az interkulturális szocializáció egésze milyen látens tudáskészletet generál. Ennek feltárására olyan kérdések megfogalmazásával tettünk kísérletet, amelyeken a gyerekek talán még soha nem gondolkodtak, és amelyekkel sokan csak a kérdőív megválaszolásakor találkoztak először. Ezek nem szerepelnek sem az iskolai törzs-anyagban, sem pedig a mindennapi kommunikációban. Az a tény azonban, hogy mégis vállalkoztak megválaszolásukra, önmagában is mutatja ennek a látens tudáskészletnek a meglétét. Az interjúszituáció válaszkényszere vagy a válaszadás pusztán lehetőségének a kihívása mozgósította passzív tudás-készletüket, amelyekből a rájuk jellemző világképek rendező elveinek megfelelően további, másodlagos (vagyis kikövetkeztetett, valószínűsített) ismereteket konstruáltak. Végül arra is kísérletet tettünk, hogy a kisebbségekre vonatkozó attitűdjeik megismerésével képet nyerjünk a kisebbségekhez való viszonyukról és arról, hogy mennyire nyitottak irányukban.

Interkulturális ismeretek

A nyolcadik osztályosok interkulturális világképét jelentős mértékben meghatározzák a térségünkben együtt élő kultúrákra, az ország etnikai-nemzetiségi-kisebbségi sokszínűségére és Magyarország geopolitikai kapcsolataira vonatkozó ismereteik. Felmérésünk egyfajta pillanatfelvétel arról, hogy mit tudnak 1995-ben a végzős általános iskolások az ország közép-kelet-európai elhelyezkedésével és történelmével szorosan összefüggő legfontosabb kisebbségi kérdésekről és problémákról.

Az adatok elemzése alapján előljáróban, abban összegezhettük legáltalánosabb benyomásunkat, hogy az általános iskolát bevégző diákok - akiknek egy része talán már soha nem fog tananyagszerűen, szisztematikusan és rendszerezetten foglalkozni az ilyen típusú kérdésekkel - igen alacsony interkulturális ismeretszinttel, kevés és rendezetlen tudással rendelkeznek. Ez a megállapításunk a vizsgált ismeretek valamennyi típusára igaz.

1. Ismeretek Magyarországról és az ország határain kívül élő magyarokról

Általános iskolai tanulmányaik során a gyerekeknek módjuk volt megtanulni, hogy Magyarországnak hány lakosa van, és hogy a szomszédos országokban jelentős számú magyar lakosság él. Ezeket az ismereteket tehát alapismereteknek tekinthetjük.

Ami az első kérdést illeti, a gyerekek 7 százaléka nem vállalkozott a válaszadásra. Mindössze 68 százalékuk tudta kiválasztani az általunk felkínált alternatívák közül a megfelelő választ. Két százalékuk azt gondolta, hogy csak 5 millió az ország lakossága. Ugyanakkor 12 százalékuk 15 millióra, 7 százalékuk 20 millióra, további 5 százalékuk pedig egyenesen 25 millióra becsülte a mai magyar népesség nagyságát. Azok tehát, akik nincsenek tisztában a lakosság számával, hajlamosak ezt felülbecsülni.

Arra a kérdésre, hogy Magyarországon kívül hol élnek még jelentős számban magyarok a világban, a diákok 6 százaléka nem tudott egyetlen országot vagy régiót sem megnevezni. Azok viszont, akik vállalkoztak a válaszadásra, viszonylag tájékozottak voltak ezen a téren: átlagosan 3,1 országot soroltak fel. Ennek ellenére azonban az általános iskolából kilépők igazán csak két szomszédos országról: Romániáról és Szlovákiáról tudják, hogy ott nagy számban élnek magyarok. A leggyakrabban említett terület Erdély volt (85 százalék), ezt jóval kisebb arányban követte a Felvidék (50 százalék), majd a volt Jugoszlávia magyarok által lakott területe(i) (42 százalék). A burgenlandi és különösen a kárpátaljai magyarokról már alig tudnak a gyerekek.⁴

A szomszédos országokon kívül a legtöbben Amerikáról tudták, hogy ott nagy számban élnek magyarok (22 százalék). Ennél is kevesebben említették valamelyik nyugat-európai országot (20 százalék). Elszórtan találkoztunk Európán és Észak-Amerikán kívüli országokkal is (6 százalék). Érdekes, hogy viszonylag sokan említettek olyan, Magyarországgal nem szomszédos közép- és kelet-európai országokat is, ahol sem öslakosokként, sem bevándoroltakként nincsen számottevő magyar lakosság.

1. táblázat

A magyarok által lakott szomszédos országok említése (százalékban)

Egy szomszédos országot sem említ	10
Egyet említ	23
Kettőt említ	31
Hármat említ	23
Négyet említ	10
Ötöt említ	3

Az említések számából kiderül, hogy tíz gyerekből egynek egyetlen szomszédos ország sem jutott az eszébe. A nyolcadik osztályból kilépő gyerekek fele csak egy-két országról tudja, hogy jelentős számban élnek benne magyarok. Ennél többet csak valamivel több, mint egyharmaduk említett. Mindössze 3 százalék sorolta fel mind az öt szomszédos országot, illetve térséget.

Kíváncsiak voltunk arra, hogy a határok átjárhatósága, az élénk kishatármenti forgalom, a „KGST-piacok” heterogén, de a szomszédos ország közelségéről is árulkodó közönsége és az egykor összetartozó, de a határok által szétválasztott kistrégiók együvé tartozásának hagyománya befolyásolja-e egy-egy szomszédos ország/térség említését. Ezért a gyerekek lakóhelye alapján hét régiót különítettünk el. Öt régiót azokból a megyékből alakítottunk ki, amelyek szomszédosak a Felvidékkel, Kárpátaljával, Erdéllyel, a Délvidékkel és Burgenlanddal. A hatodik régiót azok a megyék alkották, amelyek sehol nem érintkeznek az országhatárral, a hetedik pedig - speciális vonzerejére való tekintettel - a főváros lett. Az

adatok az esetek többségében a regionalitásnak az ismeretek alakulásában játszott, jelentős szerepéről tanúskodnak.

2. táblázat

A magyarok által nagy számban lakott országok és térségek említése (százalékban)

	A szomszédos megyékben lakók körében	A legtávolabbi megyékben lakók körében	Összesen
Erdély	84	87	85
Felvidék	60	43	50
Délvidék	46	34	42
Burgenland	31	15	19
Kárpátalja	19	6	13

Ezek az adatok tehát igazolják azt a hétköznapi tapasztalatot, hogy a személyes közelség jelentős mértékben megnöveli annak ismeretét, hogy a határ túlsó oldalán is élnek magyarok. Azok, akik a szlovák, az osztrák és a déli határ mentén lévő megyékben laknak, másoknál jobban tudják, hogy tőlük nem messze ugyancsak magyarok élnek egy másik állam polgáraiként. Kivételt csak Románia képez: mivel erről az országról a nyolcadikosok háromnegyede tudja, hogy jelentős számú magyar lakossága van, az átlagtól nem különböznek jelentősen az ismeretek egyik megyében sem.

A válaszokban szereplő országokra/térségekre elvégzett faktorelemzés eredményei azt mutatják, hogy a magyarok által lakott területek térképét kettős logika szervezi: egy történelmi és egy politikai.

A történelmi logika azokat a válaszokat rendezi el, amelyek a szomszédos országokra, illetve magyarlakta területeikre utalnak. E területek topográfiáját egyfajta közép-európai regionális szemlélet rajzolja meg. Az így kirajzolódó térképre azoknak a magyaroknak a lakóhelyei kerülnek rá, akik őshonosak szűkebb hazájukban, csak éppen az országhatárok léptek rajtuk keresztül. Ezt a faktort a *Kárpát-medence faktorának* neveztük. A faktor a válaszok lehetséges kapcsolódásainak 21 százalékát magyarázza.

A politikai szempontú területi megközelítés további két típusra bomlik szét. Az egyik a szerint különbözteti meg a válaszadókat, hogy mennyire vannak ismereteik a nyugat-európai és az amerikai magyar emigrációról. A válaszokban megidézett területek topográfiája mögül egy olyan kelet-nyugati tengely szervező ereje sejlik fel, amelynek tulajdonképpen csak az egyik oldala aktív: a fejlett nyugati világ áll a faktor logikájának középpontjában. Az e faktor alapján megrajzolható térképen azok az országok találhatóak, amelyek gazdagságuknál és politikai berendezkedésüknél fogva vonzóak voltak a politikai és a gazdasági okokból kivándorlók megannyi hullámának. Ezt a faktort a *nyugati világ faktorának* nevezzük. Ez az összvariancia 16 százalékát magyarázza.

Végül egy harmadik, ugyancsak politikai logikát követő faktor azokat a ritka ismereteket szervezi, amelyek egyrészt a csak kevesek által említett kárpátaljai magyarokra, másrészt az Európán kívüli (de nem amerikai) országokban élő - és ugyancsak kevesek által említett - bevándoroltakra vonatkoznak. Míg az előbbi két faktor logikája a közép-európai, illetve a nyugati térséget fogta át, addig ez a faktor a világnak a kelet-nyugati tengely mentén elrendeződő, térbeli és/vagy lélektani értelemben távoli, kulturális értelemben az előbbieknél jóval idegenebb térségeire utal. (Kárpátalja azért van benne, mert már politikai értelemben kelet: Ukrajna része, amiről Oroszországra vagy a volt Szovjetunióra asszociálnak.) Ezt a faktort a *keleti-nyugati perifériák faktorának* neveztük. Vele a válaszelemek lehetséges kapcsolódásainak 11 százalékát magyarázhatjuk meg.

A három faktor együtt a kilenc változó közötti összes összetűgés 48 százalékát magyarázta.

3. táblázat

A magyarok által nagy számban lakott országok/területek topográfiáját elrendező faktorok faktorsúlyokban.⁵

	A Kárpát-medence faktora	A nyugati világ faktora	A keleti-nyugati perifériák faktora
Erdély	0,64	–	–
Felvidék	0,73	–	–
Kárpátalja	0,40	–	0,54
A volt Jugoszlávia	0,63	–	–
Ausztria	0,35	0,54	–
Kelet-Európa	0,39	0,35	-0,36
Nyugat-Európa	–	0,74	–
Amerika	–	0,58	0,35
Európán és Amerikán kívüli területek	–	–	0,71

Magyarok tehát mindenhol vannak: körülöttünk és Nyugaton éppúgy, mint a geopolitikai végeken. A diákok világmépében élesen elkülönül egymástól két, nem csupán földrajzi, hanem társadalomtörténeti értelemben is eltérő régió. A történeti közép-kelet-európai régiót azok a szomszédos országok alkotják, ahol a magyar lakosság az országhatárok megváltozásával került a szomszédos államok fennhatósága alá, és amelyek később, Magyarországhoz hasonlóan a szocialista országok sorába tartoztak. Hogy valóban egy sajátos közép-európai tudat szervezi ezt a faktort, jól mutatja, hogy valamivel kisebb súllyal, de ebben is részt vesznek a nem szomszédos, tévedésből említett egyéb közép- és kelet-európai országok (például Lengyelország), és ugyancsak valamivel kisebb súllyal, de kapcsolódik hozzá Ausztria is. A nyugati régiót azok a gazdag nyugati országok alkotják, amelyek a különböző politikai és gazdasági kivándorlási hullámok cél-országai voltak. E logikának megfelelően Ausztria ehhez a faktorhoz is kapcsolódik (ezúttal mint gazdag nyugati ország), bár sokkal gyengébben, mint a többiek. Ausztria nemcsak a burgenlandi magyarok hazáját jelképezi, hanem a különböző politikai emigrációs hullámok - köztük az 1956-os forradalom idején távozók - ideiglenes vagy végleges letelepedésének színhelyét is, Ausztria megjelenése ezen a faktoron tehát arra is utal, hogy a trianoni kontextus mellett vagy tőle függetlenül a külföldre szakadt magyarság képze az elmúlt negyven évben két világrendszerre szakadt világot is felidéz.

A történeti és politikai megközelítés szétválása egyúttal azt is sejteti, hogy amikor a gyerekek olyan hívó szóval találkoznak, mint amilyen a 'magyarság' kifejezés, nagyon különböző ismereteket és tapasztalatokat mobilizálnak. Erdély esetében például ismereteik történeti kontextusa erősebbnek bizonyult az Erdéllyel kapcsolatos aktuális kérdések (például az elmúlt időszak menekülthullámaival vagy az erdélyi magyarság létezésével és problémáival kapcsolatos kérdések) társadalmi nyilvánosságban való tematizálódásának erejénél, Erre utal az is, hogy arra a kérdésre, hogy Erdélyben mi az anyanyelve a többségnek, a gyerekeknek csak a kisebb része tudott helyesen válaszolni. A kérdőívben szereplő alternatívák közül mindössze 26 százalék választotta a románt. 30 százalék magyar anyanyelvűnek ítélte a többséget, 38 százalék pedig székely anyanyelvűnek. A gyerekek 5 százaléka nem vállalkozott arra, hogy válaszoljon erre a kérdésre.

A válaszok viszonylag egyenletesen oszlottak el a három válaszlehetőség között. Ez önmagában is jelzi, hogy ebben a kérdésben nagy bizonytalanság van a gyerekek között, és hogy bizonyos esetlegességgel kötelezték el magukat valamelyik alternatíva mellett. Ezt magyarázhatjuk azzal, hogy az iskolában az erdélyi magyarság kérdése elsősorban történeti vonatkozásban merül fel. Az iskolai oktatásnak nem tárgya: kik alkotják a többséget Erdélyben. Kérdésünk megválaszolásához tehát a gyerekeknek látens tudáskészletükre kellett támaszkodniuk. Ebből viszont az is következik, hogy a gyerekek azt sem hallhatták az iskolában, hogy a román anyanyelvűek lennének kisebbségben. Mi az oka akkor, hogy a téves alternatívák annyira vonzották őket?

Úgy véljük, azt a tényt, hogy többségük nem tartotta valószínűnek, hogy a románok alkotják a többséget, több tényező együttes hatásával magyarázhatjuk. Ezek egyike az, hogy az, amit Erdélyről tanultak történelemből, természetesen a magyar történelemre vonatkozó ismereteik része. A másik tényező az iskolán kívüli társadalmi környezetben keresendő: a médiumokban, a kultúrában, a hétköznapi világban elsősorban az Erdélyben élő vagy ott élt magyarokkal kapcsolatos kérdések tematizálódnak. E témák jelenlétének érzékelése is hozzájárulhat ahhoz, hogy amikor valakinek - életében talán először - el kell azon gondolkodnia, hogy vajon mi lehet a többség anyanyelve Erdélyben, nem tartja elég valószínűnek, hogy a román.⁶

4. táblázat

Erdély többségi nyelvének feltételezése annak függvényében, hogy említik-e Erdélyt a magyarok által lakott területek sorában (százalékban)

	Említik, hogy Erdélyben élnek magyarok	Nem említik
A többség nyelve: magyar	29	32
A többség nyelve: román	35	27
A többség nyelve: székely	36	41
Összesen	100	100

Bár általában tájékozatlanok a többség anyanyelvét illetően, az adatok azt mutatják, hogy a két ismeretkérdés megválaszolása összefügg egymással. Azok, akik nem említették Erdélyt a Magyarországon kívül jelentős számban élő magyarok lakóhelyei sorában, még kevésbé tudják, hogy a többség nyelve román.

Magyarázatra vár azonban még az, hogy miért éppen a „kakukktojás”-válasz: *a székely* mellett kötelezték el magukat a legtöbben. Ennek az állampolgári kultúra szempontjából éppúgy, mint tudásszociológiai szempontból elgondolkodtató jelenségnek minden bizonnyal összetett magyarázata van. Feltehetően befolyásolták a válaszokat etimológiailag is, tartalmilag is a Székelyföldről tanultak - esetleg úgy, hogy nem tanulták meg eléggé: Erdély nem azonos a Székelyfölddel. Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a székelyekre vonatkozó kulturális tartalmak gazdagsága a történelmi, irodalmi, zenei, népművészeti vonatkozásoktól kezdve a mítoszokon át egészen a viccekig szerepet játszott a válaszadásban. Úgy véljük azonban, hogy abban, hogy ilyen sokan választották a „székely” alternatívát, mindeme tényezők mellett egy olyan gondolkozási mechanizmus működését is feltételeznünk kell, amely a térségünkben oly bonyolult hovatartozások (a nemzetiségi, állampolgársági, anyanyelvi és kulturális hovatartozások) percepció és kategorizációs nehézségeivel függ össze. Ezzel a problémával alább még részletesen foglalkozunk.

Végül arra is kíváncsiak voltunk, hogy a diákok szerint összesen hány magyar él Magyarországon kívül. Ez a kérdés megint csak látens tudáskészletük aktivizálására irányult. A megadott alternatívák közül 7 százalék választotta azt, hogy kevesebb, mint egy millió, 36

százalékuk pedig azt, hogy egy-két millió. 28 százalék szerint három-négy millió magyar él az ország határain kívül, 19 százalék úgy gondolta, hogy öt-hat millió, végül 9 százalék szerint több mint 6 millió a számuk.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a nem Magyarországon élő magyarok száma több ok miatt sem adható meg hajszálpontosan (nem eléggé megbízhatóak az egyes országok népszámlálási adatai; nincs konszenzus a statisztikusok között abban, hogy milyen kritériumok alapján kell megítélni a nem egyértelmű eseteket - például azokat, akik nem beszélnek magyarul, bizonytalan az önmeghatározásuk vagy nem is tartják magukat magyaroknak -, és a politika is beépítette fegyvertárába az összmagyarok létszámának ilyen vagy olyan becslését). Azt azonban elvárhatjuk, hogy a nem Magyarországon élő magyarok nagyságrendjéről a magyar állampolgároknak legyen reális képük. Ha a minimális jó válasznak a három-négy milliót fogadjuk el, megállapíthatjuk, hogy a gyerekek 43 százaléka jelentősen alulbecsülte a más országokban élő magyarok létszámát. Ebben az esetben tehát a tévedések tendenciája ellentétes volt azzal, amit akkor tapasztaltunk, amikor Magyarország lakosainak számáról volt szó.

5. táblázat

A Magyarország lakosságára és a Magyarországon kívül élő magyarok számára vonatkozó becslések matrix-százalékban

Magyarország lakossága	A nem Magyarországon élő magyarok száma			
	1-2 millió	3-4 millió	5 millió vagy több	Összesen
5 millió	1	0	0	2
10 millió	33	23	17	72
15 millió	7	4	2	13
20 millió	10	3	1	8
25 millió	3	2	1	6
Összesen	47	31	22	100

Azt, hogy Magyarországnak 10 millió lakosa van, a gyerekek 72 százaléka tudta, azt azonban, hogy hány magyar él külföldön, már csak a 31 százalékuk (ha a 3-4 milliót tartjuk elfogadott becslésnek). Ez utóbbi ismeret osztja meg igazán őket. Figyelemre méltó, hogy a tévedések iránya ellentétes, A táblázatból kiderül, hogy a gyerekek többségének magyarságképe erősen Magyarország-centrikus: Magyarország lakosságát hajlamosak túlbecsülni, a más országokban élő magyarok számát viszont hajlamosak alulbecsülni. (Ez utóbbi tendencia még azokra is igaz, akik pontosan tudják, hogy hány lakosa van az országnak.) Ezt minden bizonnyal az iskolai tudás társadalmi meghatározottságával magyarázhatjuk, azzal, hogy a képzetesebb családok gyermekei a tananyag elsajátításában is előnyösebb helyzetben vannak. Adataink azonban azt mutatják, hogy a családok kulturális szempontból előnyösebb helyzete nemcsak az iskolában megszerezhető tudást (azt, hogy hány lakosa van Magyarországnak) befolyásolja kedvezőbben, hanem az iskolán kívüli tudás elsajátítását is (azt, hogy hány magyar él más országokban).

6. táblázat

Az ország lakosságára és a más országokban élő magyarok számára vonatkozó becslések átlaga az apák iskolai végzettsége szerint átlagokban

Az apa iskolai végzettsége	Magyarország lakossága	A külföldön élő magyarok száma
8 általánosnál kevesebb	13.158.000	1.939.000
Általános iskola	13.186.000	2.380.000
Szaktanácsképző	12.033.000	2.617.000
Középiskola	11.986.000	2.745.000
Egyetem vagy főiskola	11.147.000	2.957.000
Átlagosan	12.074.000	2.681.000

Azok, akiknek az apja alacsonyabb iskolai végzettségű, az átlagosnál is jobban túlbecsülik a magyarországi és alulbecsülik a külföldi magyarok számát. A magasabb iskolai végzettségűek gyermekei mindkét tényt pontosabban ismerik.

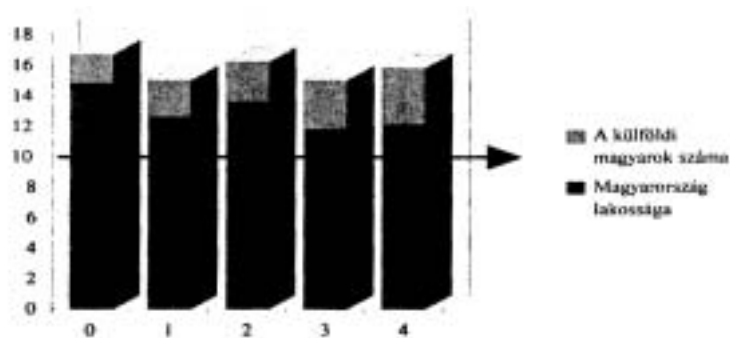
Milyen összefüggés van az apák iskolai végzettsége és a három ismeret-kérdés: a magyarok által is lakott szomszédos országok említése, Magyarország lakosságának, illetve a más országokban élő magyarok számának becslése között? A különböző társadalmi csoportokból származó gyerekeknek milyen esélyük van arra, hogy az iskolában vagy rajta kívül eljussanak a magyarságra vonatkozó alapvető ismeretekhez? Azt, hogy valaki a más országokban élő magyarokról milyen ismeretekkel rendelkezik, hogyan befolyásolja a saját országunk lakosságának ismerete, illetve a család kulturális tőkéje? A következő ábrákban ennek a lehetséges kapcsolatrendszernek az adatait foglaljuk össze.⁷

1. a - 1. d ábrák

Becslések a magyarság létszámáról annak függvényében, hogy hány olyan szomszédos országot/térséget említenek, ahol magyarok is élnek millióban és az említések számában

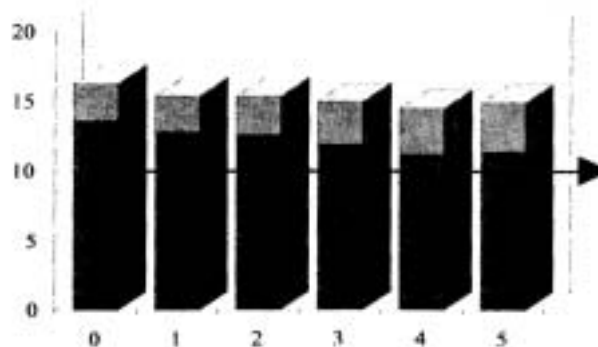
1. a ábra.

A nyolc általánost végzett apák gyermekei

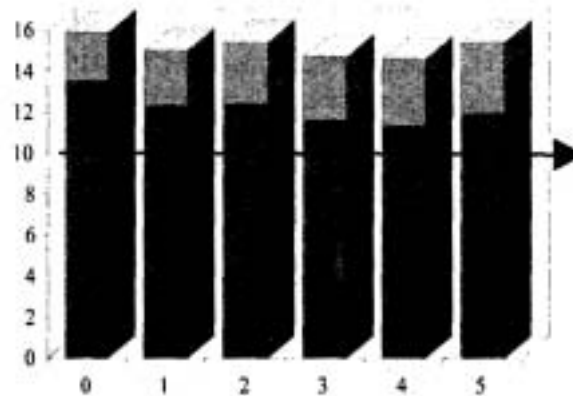

1. b ábra

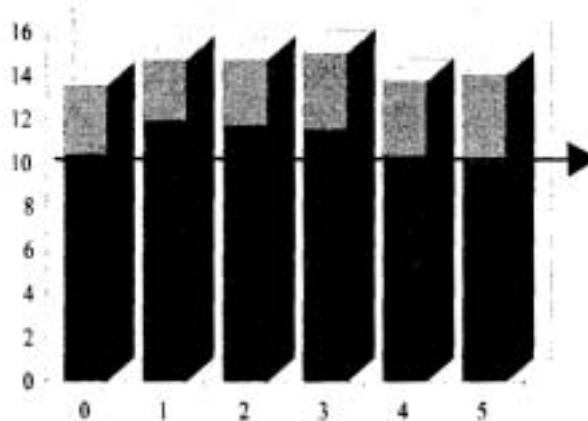
A szaktanácsképzőt végzett apák gyermekei

1. c ábra
Az érettségizett apák gyermekei

1. d ábra
A felsőfokú végzettségű apák gyermekei

Azok, akiknek az apja általános iskolai, szakmunkás vagy középfokú végzettséggel rendelkezik, minél több szomszédos országról tudják, hogy ott magyarok is laknak annál inkább tisztában vannak mind Magyarország lakosságának, mind pedig a más országokban élő magyaroknak a számával. A szomszédos országok magyar lakosságának ismerete két, egymással ellentétes irányú folyamatot erősít. Minél több szomszédos országot/térséget említenek, annál jobban csökken Magyarország lakóinak száma és nő meg egyúttal a más országokban élő magyarok száma (azaz, mindkét esetben annál jobban megközelíti a valóságot). (Azok a gyerekek például, akiknek az apja nyolc osztályt végzett és egy szomszédos országot sem említettek, 14,8 millióra becsülik az itteni lakosságot és 1,9 millióra a külföldi magyarokat. Azoknak a szomszédos országokat egyáltalán nem említő gyerekeknek a körében, akiknek az apja szakmunkásképzőt végzett, ezek az átlagok 13,5 és 2,7 milliót tettek ki, míg az érettségizett apák gyermekeinél 13,5 és 2,4 milliót. Esetükben tehát azzal az alapismerettel is, hogy mennyi az ország lakossága csak azok rendelkeznek megközelítő pontossággal (azaz, becsléseik már nem haladják meg a 12 milliót), akik legalább három szomszédos országot említettek. A kevésbé iskolázott szülők gyermekeinek képe a Kárpát-medencében élő magyarokról erősen Magyarország-centrikus. E három szociális csoport csak bizonyos logikai műveletek alapján jut el megközelítőleg helyes becslésekhez, és ezek a logikai műveletek egy harmadik ismeretnek: a szomszédos országokban élő magyarok ismeretének a függvényei. Esetükben *kikövetkeztetett ismeretekről* beszélhetünk.

Azok a gyerekek viszont, akiknek az apja egyetemet vagy főiskolát végzett, Magyarország lakóinak, illetve a más országokban élő magyaroknak a számát attól függetlenül tudják, hogy hány szomszédos országot/térséget említenek. Azok, akik egy szomszédos országot sem említettek, átlagosan 10,4 millióra becsülik Magyarország lakosságát (a külföldi magyarokét 3,1 millióra); akik egyet, 11,9 millióra (a külföldön élő magyarokét 2,8 millióra), akik kettőt, 11,7 millióra (a külföldön élőkét 3 millióra). Az ő esetükben tehát *megtanult ismeretekről* van szó.

2. A történelem és a kulturális élet személyiségei

A nyolcadik osztályosok tanulmányaik során több olyan személyiségről hallottak, akiknek a tevékenysége úgy vált a magyar történelem és kultúra részévé, hogy az illető esetleg nem is beszélt magyarul, vagy beszélt ugyan magyarul, de más volt az anyanyelve, esetleg magyar anyanyelvű volt, de nem magyar származású. Személyiségük és tevékenységük ismeretéhez tehát származásuk ismerete is szervesen hozzátartozik. Kérdéssorozatunk különböző korok különböző identitású, magukat különbözőképpen meghatározó személyiségeinek *a származására* irányult. Így arra voltunk kíváncsiak, hogy a gyerekek tudják-e, milyen származású Bem József, Damjanich János, Liszt Ferenc és Radnóti Miklós. Listánkban egy „kakuktktojás” is szerepelt: Verne Gyula.

7. táblázat

Néhány személyiség származásának ismerete (százalékban)

	Jó válasz	Téves válasz	Nem tudja
Bem József	33	49	18
Radnóti Miklós	33	51	16
Verne Gyula	12	54	34
Liszt Ferenc	12	65	23
Damjanich János	3	65	32

A táblázatból látható, hogy minden esetben nagyon magas azok aránya, akik nem tudtak semmit sem válaszolni a kérdésre. A válaszok legfontosabb tanulsága az volt, hogy a gyerekek 45 százaléka a kérdezett öt személy közül egyetlen egynek sem tudta a származását, további 32 százaléuk pedig csak egy esetben válaszolt helyesen. Két személy származásával 15, hároméval 6, négyével pedig 2 százaléuk volt tisztában. Mind az öt személyiség származását mindössze a gyerekek 0,3 százaléka ismerte. Átlagosan 0,88 személlyel kapcsolatban adtak jó választ a válaszadók.

A téves válaszok aránya mind az öt esetben meghaladta a helyes válaszokét. Bem Józsefet a gyerekek 23 százaléka hitte magyarnak, további 26 százaléuk egyéb nemzetiségűnek. Radnóti Miklóst - akinek egyébként a költészetével vizsgálatunk előtt pár hónappal foglalkoztak, és így elvileg azt is megtanulhatták, hogy zsidó származása miatt halt meg - 48 százaléka magyar származásúnak mondta, 3 százaléka pedig egyéb választ adott. A tipikus tévedés tehát az, hogy „magyarítják” a kérdezett személyiségeket.

Kérdőívünkben a magyar történelem két olyan korábbi, közismert személyiségének a származására is rákérdeztünk, akikkel a gyerekek iskolai tanulmányaik során foglalkoztak. Azt, hogy milyen származású volt Hunyadi János, az egyötödük, azt pedig, hogy milyen származású volt Zrínyi Miklós, az egy-negyedük egyáltalán nem tudta. Zrínyi Miklós horvát származását 3 százaléka említette. Hunyadi Jánost 65 százaléka magyar származásúnak határozta meg, román származására 2 százaléka utalt.

Figyelemre méltónak tartjuk, hogy Hunyadi János személyével kapcsolatban ismét előtérbe került az a - más kérdések által is előhívott - jelenség, hogy a gyerekek számára - a felnőtt társadalom jó részéhez hasonlóan nehézséget okoz Erdély múltjával és jelenével kapcsolatos ismereteik elrendezése. Úgy tűnik, hogy annak a két ismeretelemnek az összeegyeztetési kísérlete, hogy Erdély egyrészt Magyarországhoz tartozott, másrészt viszont most Románia része, befolyásolja egy több száz évvel ezelőtt élt történelmi alak származásának a kategorizációját is. A két ismeretelem közötti feszültség feloldásának kísérleteként - a „vagy magyar, vagy román” dilemma kikerüléseként - értelmezzük azokat a válaszokat, amelyek szerint Hunyadi János erdélyi (10 százalék) vagy székely (4 százalék) származású volt.

Néhány, ma élő személyiséggel kapcsolatban arra voltunk kíváncsiak, hogy a 14-15 évesek mit kezdenek azokkal az esetekkel, amikor valakinek az állampolgársága és a nemzetisége nem esik egybe. Ennek vizsgálatára olyan, közismert személyiségeket választottunk ki, akiknek a nevével minden bizonnyal már sokszor találkoztak a gyerekek, hogy minimalizáljuk annak az esélyét, hogy nem ismerik őket. Azok közül a magyarok közül, akik gyakran szerepelnek a hazai médiumokban, de nem magyar állampolgárok, három, igen különböző tevékenységű személyiséggel kapcsolatban kérdeztük meg a gyerekektől, hogy tudomásuk szerint milyen nemzetiségűek: Soros Györgyről, Szeles Mónikáról és Tőkés Lászlóról. Kérdéssorozatunkban negyedikként szerepelt még egy nem magyar nevet viselő, de elsősorban Magyarországon - és minden bizonnyal a 14-15 évesek körében is - ismert magyar állampolgár is: Sztevanovity Zorán. A válaszok mind a négy esetben arról tanúskodnak, hogy a gyerekeket megzavarja, ha az állampolgárság és a nemzetiség nem esik egybe.

8. táblázat

Ma élő ismert személyiségek nemzetiségének megítélése (százalékban)

	Magyar	Egyéb nemzetiség	Nem tudja
Szeles Mónika	50	27	23
Soros György	49	11	40
Tőkés László	32	46	22
Sztevanovity Zorán	13	53	34

Minden esetben - beleértve Tőkés László nemzetiségének a megítélését is - magasnak kell tartanunk a válaszolni nem tudók arányát. Mivel vizsgálatunk egyik legfontosabb módszertani tapasztalata az volt, hogy a gyerekek általában szívesen vállalkoztak a kérdések megválaszolására, és ez abban is kifejeződött, hogy rendre alacsony volt a nem válaszolók aránya, az, hogy most ilyen sokan nem tudtak válaszolni, önmagában is árulkodik arról, hogy nem tudnak mit kezdeni az állampolgárság és a nemzetiség egybe nem esésével.

Szeles Mónikát 13 százalék vélte szerb származásúnak, 3 százalék amerikaiak. Soros Györgyöt 3-3 százalék tekintette zsidónak, illetve amerikaiak. Sztevanovity Zorán szerb származására 13 százalék utalt, további 40 százalék a legkülönbözőbb közép- és kelet-európai nemzetek fiának gondolta. Tőkés László nemzetiségének a megítélése mintegy megtestesíti az e kérdésben uralkodó teljes zavart. A gyerekek 28 százaléka román nemzetiségűnek, 17 százalékuk „erdélyi” nemzetiségűnek gondolta. Ezeknek az elgondolkoztató válaszoknak a tudásszociológiai értelmezésére tanulmányunk harmadik részében teszünk kísérletet.

Milyen híres embereket (politikuskokat, tudósokat, történelmi személyiségeket, írókat, költőket, művészeket, sportolókat stb.) ismernek a gyerekek, akik cigányok, románok, szlovákok vagy zsidók? Bár lehetőséget adtunk arra, hogy annyi nevet említsenek, ahány az eszükbe jut, a többség senkit sem tudott megnevezni. 95 százalékuk nem ismert egyetlen szlovák, 84 százalékuk egyetlen cigány, 78 százalékuk egyetlen román és 72 százalékuk egyetlen zsidó származású híres embert sem. További problémát jelentett, hogy azok, akik

említettek valakit, nagyon sokszor téves válaszokat adtak. A térségünkben együtt élő kultúrák kiemelkedő személyiségeit tehát gyakorlatilag nem ismerik az általános iskolát befejező diákok.

Nem sokkal jobb a helyzet a nem Magyarországon élő híres magyar emberekkel kapcsolatban sem. Arra a kérdésre, hogy ismernek-e ilyeneket, a gyerekek 65 százaléka nem tudott válaszolni, 12 százalékuk rossz válaszokat adott, 4 százalékuk pedig részben jó válaszokat. Mindössze 18 százalékuk tudott helyesen megnevezni olyan híres magyarokat, akik nem Magyarországon élnek.

Magyarország kapcsolatai más országokkal

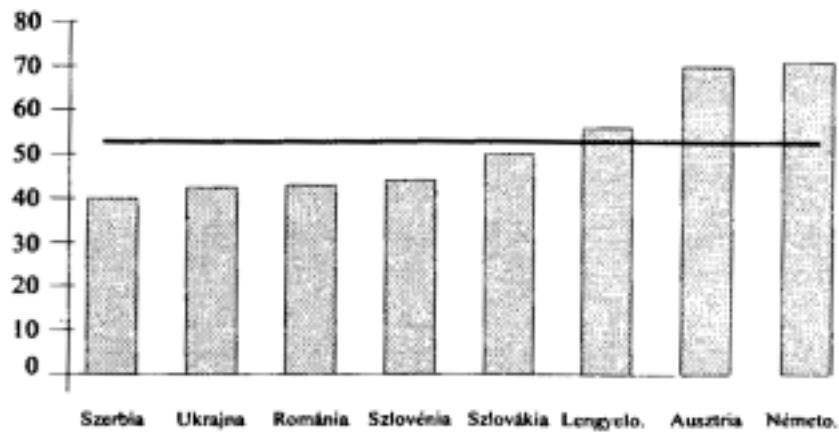
Az interetnikus viszonyok kiegyensúlyozottságának Közép- és Kelet-Európában meghatározó tényezői a szomszédsági kapcsolatok. Az a kérdéssorozatunk, amellyel azt tudakoltuk, hogy a diákok szerint Magyarországnak milyen kapcsolata van Ausztriával, Kis-Jugoszláviával, Lengyelországgal, Németországgal, Romániával, Szlovákiával, Szlovéniával és Ukrajnával, az érték- és tényítéletek sajátos kombinációján alapult. A történelem folyamán Magyarországnak igen különböző minőségű kapcsolatai voltak ezekkel az országokkal, és nyilvánvalóan igen különbözőek a jelenlegi kapcsolatok is. Ugyanakkor az is igaz, hogy a kétoldalú nemzetközi kapcsolatok harmonikusságát vagy éppen konfliktusosságát a közgondolkodás sokféleképpen ítélni meg. A minősítésekben legalább olyan fontos szerepet játszanak az értékek, sztereotípiák és előítéletek, mint a valóságos tények, a tájékozottság, a valóságos tapasztalatok és élmények.

Listánk nem csupán a szomszédos országokat tartalmazta. Viszonyítási alapként két olyan ország is szerepelt rajta, amelyek nem a szomszédaink: a volt szocialista Lengyelország (amelyhez Magyarországot hagyományos történelmi barátság fűzi) és a fejlett Nyugatot szimbolizáló Németország (amelynek Magyarország európai integrációjában kitüntetett szerepe van, és amellyel a nyugati országok közül Magyarországnak a legszorosabbak a politikai és a gazdasági kapcsolatai). Arra kértük a diákokat, hogy egy ötfokú skálán (amely a nagyon jó viszonytól a nagyon rosszig terjedt) értékeljék Magyarország kapcsolatát a szóban forgó nyolc országgal.

Ha összességében értékeljük a véleményeket, legfontosabb megállapításunk az lehet, hogy a kapcsolatok átlagos értéke inkább a pozitív, mint a negatív pólus felé mutat. Az ábrán a vízszintes vonal mutatja azt az átlagos kapcsolat-értéket, mely a közepesnél valamivel jobb viszonyt kifejező 50 százalékos érték felett húzódik. Mindebből az következik, hogy az általános iskolások körében Magyarország geopolitikai helyzetértékelése korántsem olyan rossz, mint amit annak alapján hihetnénk, hogy a déli határtól pár kilométerre háború dúl, vagy hogy az elmúlt 5 évben több környező országgal is rendszeressé váltak a politikai konfliktusok.

2. ábra

Magyarország kapcsolatai más országokkal 1-től 100-ig terjedő átlagértékekben

A kelet-európai országok megítélése

A kapcsolatok minősítésében az egyes országoktól függően jelentős különbségek vannak. A kapcsolat-index értéke három ország: Németország, Ausztria és Lengyelország esetében az átlagnál jobb. Figyelemre méltó, hogy a háromból kettő nyugati ország, a harmadik pedig az az egyetlen volt szocialista ország, amelyik nem közvetlenül szomszédunk, és amelyikkel Magyarországnak hagyományosan jó kapcsolatai vannak. A gyerekek a Kis-Jugoszláviával, Ukrajnával, illetve Romániával való viszonyunkat tartják a legrosszabbnak.

A felsorolásunkban szereplő nyolc országra végzett faktorelemzésből hasonló kapcsolatrendszer rajzolódik ki. Az országok két logika mentén rendeződnek el. Az első faktorhoz a volt szocialista országok kapcsolódnak, a másodikhoz a nyugati országok. Lengyelország mintha nem is lett volna szocialista ország: igaz, hogy valamivel kisebb faktorsúllyal, de ez utóbbira illeszkedik. A két faktor együttesen az országok közötti összes lehetséges kapcsolat 42 százalékát írja le.

9. táblázat

Magyarország más országokkal való kapcsolatainak faktorai faktorsúlyokban

	A volt szocialista országok faktora	A nyugati országok faktora
Ausztria		0,73
Kis-Jugoszlávia (Szerbia)	0,55	
Lengyelország		0,49
Németország		0,76
Románia	0,58	
Szlovákia	0,70	
Szlovénia	0,65	
Ukrajna	0,53	

A volt szocialista országok faktorához tartozó országok és Magyarország közötti kapcsolatok átlagos értéke a százfokú skálán a 40-50 százalék között húzódik. A kapcsolatokat tehát a gyerekek inkább közepesnek, mint ellenségesnek tartják.

A szomszédos országokkal való kapcsolatok megítélése szorosan összefügg azzal, hogy a gyerekek lakóhelye közel van-e vagy távol a szóban forgó országtól. A napi tapasztalatok, a közvetlen érintkezés, illetve a közelség pozitív irányban befolyásolja a kapcsolatok értékelését, és fordítva.

10. táblázat

Az országok megítélése az átlagoshoz képest a hozzájuk legközelebbi, illetve a tőlük legtávolabb lévő régiókban

Ország	Régió	A megítélés iránya az átlagoshoz képest
Ausztria	Nyugati régió	+
Ausztria	Keleti régió	-
Románia	Keleti régió	+
Szlovákia	Északi régió	+
Lengyelország	Északi régió	+
Szlovénia	Nyugati régió	-
Szlovénia	Északi régió	+
Németország	Nyugati régió	-

Szlovénia és Németország esetében fordított irányú volt a kapcsolat: a nyugati határ melletti megyékben az átlagosnál rosszabbnak ítélték meg a gyerekek a magyar-szlovén és a magyar-német kapcsolatokat. Németország esetében elképzelhető, hogy a személyes tapasztalatokat kedvezőtlenebbül befolyásolja, hogy polgárai Magyarországnál gazdagabb és hatalmasabb országot képviselnek. A magyar-szlovén kapcsolat megítélésére pedig kellő ismeretek hiányában valószínűleg a délszláv háború vetett árnyékot.

A hovatartozások kategorizációs problémái

1. Értelmezési minták a közgondolkkozásban

Közép-Európa térképének az első világháború utáni újrarajzolása sokak számára azt jelentette, hogy a nyelvi-etnikai és az állampolgári hovatartozás szerves összetartozásának megszűntek a politikai akadályai. Ugyanakkor mások számára éppen ellenkezőleg, ez a történelmi fordulópont vert éket a kétféle kötelék közé. Azzal, hogy az első világháború lezárásával a korábbi magyar állam polgárainak nagy csoportjai kerültek akaratuk ellenére egy olyan állam fennhatósága alá, amelyhez addig sem nyelvi, sem kulturális, sem állampolgári azonosságtudat nem kötötte őket, máig kondicionálódott a térség egyik legfontosabb interkulturális problémája: a nemzeti hovatartozás és az állampolgárság ellentmondásos, sokszor konfliktusokkal teli viszonya. Ezért kiemelt jelentősége van annak, hogy az általános iskolát elhagyó gyerekek hogyan érzékelik ezt a problémát.

A nemzeti és etnikai hovatartozás és az állampolgárság összeegyeztetése ma már általában nem okoz problémát a nyugati világ polgárainak, akár olyan kultúrához tartoznak, amelyben az államnemzet-koncepció, akár olyanhoz, amelyben a kultúrnemzet-koncepció az elfogadott. Ez nem jelenti azt, hogy megszűnt volna minden probléma a többség és a kisebbség viszonyában vagy a különböző etnikai identitással rendelkezők között. De az azonos állampolgárságúak jogegyenlőségének normája és az állampolgári lojalitással összeférő etnikai azonosságtudat kettőssége elfogadottá vált. Az a tény pedig, hogy egy állam polgárai nem feltétlenül tartoznak ugyanahhoz a nyelvi, nemzetiségi, etnikai vagy vallási csoporthoz, ma már nem terheli meg politikai konfliktusokkal a szomszédos államok közötti kapcsolatokat. Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európa meghatározó politikai problémái rendre az állampolgárság és a nemzetiség konfliktuózus viszonya és esetleges egybe nem esése mentén élednek újjá.

Azoknak az eseteknek a köznapi percepciója, amikor valakinek a nemzeti hovatartozása és az állampolgársága nem esik egybe, az elmúlt huszonnégy év empirikus kutatásainak tanúságai szerint Magyarországon is ellentmondásos. A kettős identitásnak társadalomtörténeti és

politikai okok miatt nincs hagyománya. Az állam-szocialista időszak nemcsak politikai téren nem tűrte a sokszínűséget, hanem többek között az önmeghatározások terén sem. Noha a szabad önmeghatározásoknak és a kettős vagy többes kötések vállalásának ma már nincs politikai akadály, az intézményes és a nem intézményes szocializációban változatlanul nincsenek társadalmi és politikai konszenzuson alapuló értelmezési minták a hovatartozások bonyolult eseteire. Talán ezzel is magyarázható, hogy az általános iskolai képzés nem nyújt szisztematikus ismereteket az olyan alapvető fogalmak, mint a *nemzet*, az *állam*, az *ország* és a *társadalom* tartalmáról, illetve a *nemzetiség* és az *állampolgárság* megkülönböztetéséről.⁸

Milyen értelmezési mintákkal találkozhatnak a gyerekek szocializációjuk során a szélesebb értelemben vett közgondolkodásban a nemzet fogalmáról és a nemzetiségi és állampolgári kötelek viszonyáról?

Az empirikus kutatások tanúsága szerint a magyar nemzethez tartozás kritériumai a hétköznapi politikai kultúrában nem kristályosodtak ki. A kritériumok egymáshoz való viszonyát két dolog jellemzi. Egyrészt az, hogy az államnemzet- és a kultúrnemzet-konceptiók elemei nem egyszerűen csak összemosódnak, hanem sokszor egymásnak is ellentmondóan keverednek. Másrészt pedig a kétféle nemzetfogalom elemeinek aránya az elmúlt két évtizedben sajátos változásokon ment át.

1973-ban, 1985-ben és 1987-ben arra a nyitott formában feltett kérdésre, hogy *kit tekintenek magyarnak*, a megkérdezettek 85, 75, illetve 73 százaléka valamilyen módon az országhoz való kötődést említette (aki itt él, itt született, szereti az országot, betartja törvényeit stb.). Ezek az államnemzet-fogalom elemei, amelyeknek az említése a vizsgált időszakban csökkenő tendenciát mutatott ugyan, de mindhárom évben a többséget jellemezte. Ugyanakkor annak az 1985-ben, zárt formában feltett kérdés-sorozatnak a nyomán, amely azt tudakolta, hogy mik a magyarság ismérvei, egyértelműen az derült ki, hogy a legfontosabbnak az anyanyelvet tartják: 56 százalék tekintette magyarnak a szomszédos országokban született magyar anyanyelvű embereket, 49 százalék a Magyarországon született, magyarul jól beszélő nyugati állampolgárokat, de már csak 33-33 százalék tartotta annak a Magyarországon született, nem magyar anyanyelvű embereket, illetve azokat a nyugati állampolgárokat, akik Magyarországon születtek ugyan, de rosszul beszélnek magyarul. Ezekből a válaszokból viszont az derült ki, hogy az emberek elsősorban a kultúrnemzet-fogalom elemeit fogadják el.⁹ Ezt erősítette meg egy 1992-ben, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében végzett vizsgálat: ahhoz, hogy valaki magyarnak számíton, az emberek több, mint háromnegyede szerint magyar anyanyelvűnek és magyar származásúnak kell lennie. Ehhez azonban a magyar állampolgárságot már csak a felük, a Magyarországon való élést pedig ennél is kisebb részük tartotta fontosnak.¹⁰ Egy ugyancsak 1992-es, északkelet-magyarországi (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei) vizsgálatban ezekhez hasonlóan rendre az anyanyelv és a magyar származás bizonyult a legfontosabbnak az állampolgársággal és a Magyarországon való éléssel szemben.¹¹

Ugyanakkor 1973-ban a megkérdezettek 73 százaléka mondta azt, hogy *a magyar nemzetbe beleérti* a Magyarországon élő nemzetiségieket is. A szomszéd országokban élő magyarokat már csak 45, a Nyugaton élőket pedig csak 25 százalékuk tekintette a nemzet részeinek. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a nemzeti hovatartozás szempontjából az emberek fontosabbnak tartották az államhatárokat, mint a nyelvet.¹²

A vélemények tendenciája azonban a Kádár-rendszer „felpuhulásával” párhuzamosan a nem Magyarországon élő magyarok hovatartozásának megítélésében fokozatosan változott (miközben a magyarországi nemzetiségekkel kapcsolatban változatlan maradt), mégpedig pozitív irányban: 1973 és 1987 között egyaránt nőtt azoknak az aránya, akik a szórványmagyarságot a nemzethez sorolták (24-ről 50 százalékra) és azoké, akik a szomszédos országokban élő magyarokkal tették ezt (46-ről 63 százalékra).¹³ Az 1992-ben, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében végzett vizsgálat szintén azt erősítette meg, hogy a

nemzet fogalmában az államnemzet-kritériumok dominanciája a meghatározó. Az emberek 79-86 százaléka sorolta a magyar nemzethez a magyarországi németeket, szlovákokat, románokat, zsidókat és cigányokat, ugyanakkor a szomszédos országokban élő magyarokat csak 51, a Nyugaton élőkét 46 százalékuk tekintette a nemzet részének.¹⁴ Ez a vizsgálat ugyancsak az államnemzeti kritériumok dominanciáját mutatta a magyar nemzet fogalmában.

Úgy tűnik tehát, hogy a *magyarság* és a *magyar nemzet* fogalmak nem egészen azonosak: az előbbit inkább a kultúrnemzet, az utóbbit inkább az államnemzet koncepciója szervezi. Ezt értelmezhetjük a konfúzió jelének is, de a merev, vagy a Magyarországon élő nemzetiségeket, vagy a szomszédos országokban élő magyarokat kirekesztő kategóriák felpuhításának, a bonyolult viszonyokkal adekvát fogalomrendszer kidolgozására tett erőfeszítésnek is.

Kétségtelen, hogy a kategorizációs dilemma egyik lehetséges formál-logikai feloldása egy harmadik elemnek: az önbesorolásnak az elfogadása. Ennek is vannak empirikus bizonyítékai. Mind az 1985-ös, mind az 1993-as vizsgálatban a magyarsághoz tartozás különböző kritériumainak rangsorában az bizonyult a legfontosabbnak, hogy valaki magyarnak érzi-e magát. A kétféle fogalom összeegyeztetésének azonban a másik lehetséges módja éppen a *nemzetnek és a magyarságnak a megkülönböztetése*. Az 1992-es Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei vizsgálatban elvégzett többváltozós elemzések legfontosabb tanulsága az volt, hogy a nemzet és a magyarság fogalmak két, egymással összefüggő, de rendező elveiket tekintve egymástól különböző modellbe szervezik a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségeket, illetve a szomszédos országokban élő magyarokat és a szórványmagyarságot. Az előbbieket a nemzet, az utóbbiakat a magyarság részei. A nemzet elsősorban (de nem kizárólagosan) jogi-állampolgársági fogalom, míg a magyarság elsősorban (de szintén nem kizárólagosan) kulturálisidentitásbeli fogalom. A két fogalom kölcsönösen nyitott egymás irányában, azonban a „magyarnak számítani” kritériumai is az államnemzet definícióinak az elemeiből épülnek fel abban az értelemben, hogy ezeknek az elutasítása válik a kritériumok alapjává. A kettős fogalom kidolgozásának éppen az volt a célja, hogy a közgondolkodás feloldja a magyarság és a magyar állampolgárok közössége közötti ellentmondást, vagy másképpen fogalmazva: hogy kapcsolatot teremtsen a magyarországi nemzeti kisebbségek és a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek között.¹⁵

2. A gyerekek magyarság-fogalma

Vizsgálatunkban a nemzet és a magyarság fogalompárból csak ez utóbbival foglalkoztunk. Kik számítanak a gyerekek szemében magyarnak? Ennek megismerésére hét kritériumot kínáltunk fel. Három kritérium az államnemzet, három a kultúrnemzet fogalmának elemeit tartalmazta, egy pedig a hovatartozás eldöntésének egy harmadik lehetséges szempontját: az önmeghatározás alternatíváját. A hét kritériumot a következő arányban tartották fontosnak:

11. táblázat

A magyarság kritériumainak fontossága (százalékban)

Az, hogy valaki(nek)	Nagyon Fontos	Kicsit fontos	Nem fontos
magyar állampolgár legyen	67	22	10
magyar legyen az anyanyelve	63	26	9
magyarnak vallja magát	64	17	17
Magyarországon szülessen	48	33	18
legalább az egyik szülője magyar legyen	45	39	14
magyarok legyenek az ősei	40	35	26
Magyarországon éljen	30	28	40

Az adatok legfontosabb tanulsága az, hogy a gyerekek számára a magyar állampolgárság és a magyar anyanyelv - hasonlóan a felnőttekhez szinte egyformán fontos, de - ellentétben a felnőttekkel - az önmeghatározás kritériuma csak ezután következik. Az 1985-ös és 1993-as, felnőttek körében végzett vizsgálatokban egyaránt az került az első helyre, hogy valaki magyarnak érzi-e magát; s csak ezt követték az anyanyelvre és az állampolgárságra utaló kritériumok.¹⁶ Egy 1994-es, tanárképző tőiskolások körében végzett vizsgálatban - a felnőtt-vizsgálatokhoz hasonlóan - szintén az bizonyult a legfontosabbnak, hogy valaki magyarnak tartja-e magát.¹⁷

Az első két kritérium elfogadásának magas aránya önmagában is jelzi a gyerekek magyarság-fogalmának a kettősségét. Ha ehhez még hozzászámítjuk, hogy az, hogy valaki Magyarországon éljen, az utolsó helyre került, noha a magyar állampolgárok többsége mégiscsak itt él, még inkább érzékelhetővé válik, hogy milyen nehéz a gyerekeknek konzisztens modellt alkotniuk arról, hogy ki is számít magyarnak. Egyrészt az államnemzet-kritériumokat sem alkalmazzák következetesen. Mindössze 24 százalékuk tartja egyaránt nagyon fontosnak, hogy ahhoz, hogy valaki magyarnak számíton, valaki magyar állampolgár legyen és itt is éljen, de további 24 százalékuk már csak azt tartja nagyon fontosnak, hogy valaki magyar állampolgár legyen, s azt, hogy Magyarországon is éljen, már egyáltalán nem. Elképzelhető, hogy ezek mögött az inkonzisztens válaszok mögött egy olyan, kérdésfeltevésünkhöz képest fordított logika húzódik meg, amely szerint az, aki magyarnak számít, mintegy automatikusan magyar állampolgár is. Másrészt egymásba csúsztatják a kétféle nemzetfogalom szempontjait. Ezt mutatja az is, hogy akik az államnemzet-fogalom mindhárom, általunk felkínált kritériumát nagyon fontosnak tartották, rendszerint hozzácsatoltak még egy negyedik kritériumot a kultúrnemzet ismérvei közül (ezt fejezi ki az államnemzet-koncepció perzisztencia-mutatója, ami meghaladta a 3-at: 3,6 volt).

Hogy feltárjuk, milyen logikák szervezik a magyarság különböző kritériumainak elfogadását, faktorelemzést végeztünk. A kritériumokat elrendező három faktor a variációk 59 százalékát magyarázta.

12. táblázat

A magyarság kritériumait elrendező faktorok faktorsúlyokban

Kritériumok	Kultúrnemzet-faktor	Államnemzet-faktor	Egyénközpontú faktor
Magyarországon szülessen	–	0,70	–
Magyar állampolgár legyen	–	0,74	–
Magyar anyanyelvű legyen	0,44	–	0,55
Magyarok legyenek az ősei	0,79	–	–
Legalább az egyik szülője magyar legyen	0,75	–	–
Magyarnak vallja magát	–	–	0,84
Magyarországon éljen	-0,34	0,53	0,37

A kultúrnemzet-faktor fő rendező elve a származás: az a magyar, akinek az ősei magyarok, és legalább az egyik szülője is magyar. A magyar származásnál valamivel kevesebbet nyom a latban a magyar anyanyelv. Ahogy a negatív előjelű faktorsúly is mutatja, ahhoz, hogy valaki magyarnak számíton, nem szükséges Magyarországon élnie. Ezzel szemben az államnemzet-faktor logikája szerint a magyar nemzetet a magyar állampolgárok alkotják, akik értelemszerűen itt születtek, illetve itt élnek. Rendkívül érdekes a harmadik faktor, amelynek középpontjában az egyén önmeghatározása áll. Eszerint az a magyar, aki annak tartja magát. A másik két kritériumot - az anyanyelvet és az itt élést - kétféleképpen is magyarázhatjuk. Egyrészt úgy, hogy ez az önmeghatározás a magyar anyanyelvűek és a magyarországi lakosok

között a legvalószínűbb. Másrészt azonban azzal is magyarázhatjuk, hogy az egyénközpontú nemzetfogalom egyaránt nyitott a másik két koncepció irányában, egyfajta szintézise ezeknek: belefér mindenki, aki magyar anyanyelvű, függetlenül attól, hogy hol él, illetve mindenki, aki Magyarországon él. Úgy véljük, hogy a másik két, hagyományos nemzetfogalom felépítésének kategorizációs nehézségeit az egyénközpontú nemzetfogalom eszményien hidalja át.

Hogy az egyes választások közötti szerves kapcsolatokról képet nyerjünk, klaszterelemzéssel megnéztük, hogy a választások szempontjából milyen csoportokat alkotnak a gyerekek. Az elemzés során öt csoportot különítettünk el.

Az első klaszterbe azok kerültek, akik *vérségi alapon* tartanak valakit magyarnak: a magyar származást és a magyar szülőt tartják fontosnak. Elutasítják mind az állampolgárság, mind pedig az önmeghatározás jelentőségét. Ebbe a csoportba a gyerekek 20 százaléka tartozik. A második klaszter azok alkotják, akik *az egyén önmeghatározását* tartják a legfontosabbnak, az állampolgárságot pedig a legkevésbé annak. Ezt a csoportot a gyerekek 12 százaléka alkotja. A harmadik csoportot *a szülőföld, illetve a haza* elsőbbségét vallók alkotják. Számukra az önmeghatározással és az anyanyelvvel szemben annak van jelentősége, hogy ki hol született, illetve hol él. A gyerekek 22 százaléka sorolható ebbe a csoportba. A negyedik, legnépesebb klaszter azok alkotják, akik *minden következetesség nélkül*, egyformán fontosnak tartanak minden kritériumot, tekintet nélkül arra, hogy kizárják-e egymást, vagy nem. Ilyen volt a gyerekek 28 százaléka. Végül az ötödik klaszterbe azok kerültek, akik *az egyén önmeghatározását és életének aktuális helyszínét* tartják a legfontosabbnak, szemben az állampolgársággal és a születés helyszínével. Ezt a csoportot a gyerekek 18 százaléka alkotja. A negyedik klaszter kivételével tehát bizonyos részlogikák rekonstruálhatók a kritériumok választásából.

3. Nemzetiség és állampolgárság

Tanulmányunk első fejezetében már foglalkoztunk azokkal az ismeretekkel, amelyek a magyar történelem és kultúra néhány kiemelkedő személyiségének származására, Erdély többségének anyanyelvére, a nem Magyarországon élő, híres magyarokra, valamint olyan híres emberekre vonatkoztak, akik cigányok, románok, szlovákok vagy zsidók. Az e kérdések megválaszolásának problémáira most abból a szempontból szeretnénk visszatérni, hogy mennyire magyarázhatók a nemzetiség, anyanyelv és állampolgárság fogalmak felépítésének és egymáshoz való viszonyuk tisztázásának nehézségeivel.

Úgy véljük, a nemzetfogalom tisztázatlanságával és ellentmondásosságával is összefügg, hogy a gyerekeknek nehézséget okozott mindazoknak a kérdéseknek a megválaszolása, amelyek a nemzeti, illetve a nemzetiségi hovatartozás és az állampolgárság szétválasztására készítették őket. Nehezen igazodtak el abban a bonyolult kapcsolatban is, ha valaki nem magyar származású, de tevékenysége a magyar történelemhez és kultúrához kötődik. Azt a dilemmát sem tudták feloldani, hogy ha egy régió valamikor Magyarországhoz tartozott, most azonban már nem, akkor milyen nyelven beszélhet lakosságának többsége?

A következőkben ezeknek a problémáknak az értelmezésére vállalkozunk oly módon, hogy kísérletet teszünk a válaszok bizonyos típusainak tudásszociológiai értelmezésére. Létrejöttükben egy olyan gondolkozási mechanizmus működését feltételezzük, amit *kategorizációs feszültséget feloldó mechanizmusnak* nevezünk. Feltételezésünket megpróbáljuk empirikusan is igazolni.

Elemzésünk a következő kérdésekre terjed ki:

- Milyen híres embereket (politikuskat, tudósokat, történelmi személyiségeket, írókat, költőket, művészeket, sportolókat stb.) ismernek, akik cigányok, románok, szlovákok, illetve zsidók (voltak)? Mi (volt) a tevékenységük?

- Ismernek-e olyan híres magyar embereket, akik nem Magyarországon élnek? Mi a tevékenységük?

- Tudomásuk szerint milyen nemzetiségű Szeles Mónika, Sztevanovity Zorán és Tökés László?

- Milyen származású volt Bem József; Damjanich János, Hunyadi János, Liszt Ferenc, Radnóti Miklós, Verne Gyula és Zrínyi Miklós?

- Erdélyben mi az anyanyelve a többségnek: magyar, román, székely vagy valamilyen más nyelv?

A problémának csak az egyik, bár igen fontos oldala az ismeretek hiánya. *Híres cigányokat a gyerekek 84 százaléka, románokat a 78 százalékuk, szlovákokat 95 és zsidókat 72 százalékuk egyáltalán nem tudott említeni. Arra a kérdésre, hogy ismernek-e olyan híres magyar embereket, akik nem Magyarországon élnek, a gyerekek 65 százaléka egyáltalán nem tudott válaszolni, további 12 százalékuk pedig olyan személyeket említett, akik vagy nem magyarok, vagy magyarok, de Magyarországon élnek.* Erre a kérdésre a gyerekek 18 százaléka válaszolt jól, további 4 százalékuk pedig részben jól (a nem Magyarországon élő magyarok mellett olyanokat is említett, akik nem feleltek meg a kérdésben megfogalmazott feltételeknek). Ezek a tények önmagukban is alkalmasak arra, hogy elgondolkozzunk: milyen interkulturális ismeretekkel hagyják el a nyolcadik osztályosok az iskolát.

A probléma másik oldala az, amikor látszólag tudják a választ a gyerekek, csak éppen nem jól. A továbbiakban főként ezekkel az esetekkel foglalkozunk. Azt vizsgáljuk, hogy a nemzetiség, származás, állami szuverenitás, állampolgárság, magyarság és nyelvhasználat fogalmak között milyen interferencia van. A téves válaszokat *kikövetkeztetett ismereteknek* tekintjük, amelyeknek a megkonstruálásában különböző mechanizmusok működését ismerhetjük fel.

Híres nem magyarok. A téves válaszok legegyszerűbb esetét a híres cigányok ismeretét tudakoló kérdésünkre kaptuk. A gyerekek 16 százaléka vállalkozott arra, hogy híres cigányokat említsen. A téves válaszok három csoportba rendezhetők (a nevek után zárójelben közöljük, hogy a válaszoló szerint mi az illető személyiség tevékenysége):

- Az a cigány, aki annak látszik: akinek barnább a bőre, fekete a haja, esetleg fekete bajsza is van: Bokros Lajos, Deutsch Tamás (politikus), Csoóri Sándor (író), Horváth Balázs (politikus), Kalid Artúr (színész), Suchmann Tamás (privatizáció-politikus), Sztankay István (színész), Szűcs Judit (énekes), Juhász Ferenc (költő).

- Az a cigány, akinek sötétebb a bőre és külföldi: Maradona (focista), Michael Jordan (sportoló), Lola Flores (spanyol !/! énekesnő), Santana (gitáros), Gandhi (indiai !/! politikus).

- Az a cigány, akit valamiért annak hisznek: Hegedűs D. Géza (hegedűművész), Lagzi Lajcsi (énekes), Pogány Judit (színész), József Attila, Puskás Ferenc (sportoló), Sánta Ferenc (zenész), Soros György (politikus), Verebes József (fociedző), Zámbo Jimmy (énekes), Petőfi Sándor (volt Petrovics Sándor, költő), Bem József (történelmi alak).

A híres románokat tudakoló kérdésünkre háromféle téves választ adtak a gyerekek:

- Az a román, aki olyan helyen született, ami ma Romániához tartozik, vagy amiről azt hiszik, hogy oda tartozik: Arany János (író, költő), Munkácsy Mihály (festő);

- Az a román, akiről tudják, hogy román vér is folyt ereiben: József Attila (költő), Hunyadi János (volt magyar kormányzó, történelmi alak), Hunyadi Mátyás (király);

- Az a román, akiről tudják, hogy nem magyar származású, és ezért azt gondolják, hogy román: Bem József (hadvezér; kapitány), Damjanich János (történelmi alak), Hriszto Botev (költő), Magda Marinko (bérnyilkos), Vruit Hrutko !/! (riporter);

- Az a román, akinek a tevékenysége Erdélyhez kötődött, vagy azt hiszik, hogy oda kötődött: Szapolyai János, Szondi György (várvédő);

-Az a román, akit annak hisznek: Pilinszky János (író, költő), Soros György (politikus), Szeles Mónika (teniszező), Torgyán József (politikus).

- Az a román, aki erdélyi magyar: Balla D. Károly (költő), Brassai Sámuel (író), Dsida Jenő (költő), Feri Attila (súlyemelő), Kányádi Sándor (író, költő), Kulcsár (labdarúgó), Petre Attila (festő), Selymes Tibor (labdarúgó), Sütő András (író), Szenes Sándor (labdarúgó), Tamási Áron (író), Téglás Róbert (100 méteres futás), Tőkés László (a Romániában élő magyarok segítése; püspök).

Magyarok, de nem magyarországiak. Arra a kérdésre, hogy milyen nemzetiségű *Szeles Mónika*, a gyerekek 23 százaléká egyáltalán nem tudott válaszolni, 13 százalékuk pedig azt mondta, hogy szerb. 50 százalékuk volt tisztában azzal, hogy magyar nemzetiségű. *Tőkés László* nemzetiségét 22 százalék egyáltalán nem tudta megmondani. 32 százalékuk azt válaszolta, hogy magyar, 28 százalékuk azt, hogy román, 17 százalékuk pedig azt, hogy erdélyi.

Az, hogy ennek a két személyiségnek a nemzetiségét ilyen kevesen tudták helyesen, első látásra két szempontból is meglepő: mindkettőjük tipikus magyar nevet visel, és mindkettőjük magyar nemzetiségét a tömegkommunikációban való szereplésük, illetve a rájuk való hivatkozások többszörösen megerősítették. *Tőkés László* esetében pedig - amellett, hogy személyes szerepléseiből is egyértelműen kitetszett, hogy anyanyelveként használja a magyart - hivatali tisztségének jellege és közéleti-politikai tevékenységének tartalma külön is nyomatékosította, hogy magyar.

Magyarul, de nem Magyarországon. Arra a kérdésre, hogy Erdélyben mi az anyanyelve a többségnek, 38 százalék azt válaszolta, hogy a székely, további 30 százalék azt, hogy a magyar, és csak 26 százalék azt, hogy a román. Amikor erre a kérdésre kellett válaszolniuk a gyerekeknek, formailag más típusú kérdéstről volt szó, mint az előbbi esetben. Ezt ugyanis ellentétben *Tőkés* és *Szeles* nemzetiségével - valóban meg kellett volna valahol tanulniuk. Ebből a szempontból ez a kérdés valóban ismeretkérdés. Abban azonban, hogy a gyerekek több mint egyharmada azt az alternatívát választotta, hogy a többség „székelyül” beszél, ugyanazt a feszültségredukáló stratégiát feltételezzük, ami *Tőkés* erdélyi nemzetiségüként való minősítéséhez vezetett.

Ha a beszélő nevek, magyar voltak tényének kommunikálása és *Tőkés* esetében a magyarsággal kapcsolatos tevékenysége ellenére sem nyilvánvaló a gyerekek jelentős része számára, hogy magyarokról van szó, olyan magyarázatot kell találnunk, amellyel megismerhetjük a látszólagos ismerethiány (a „nem tudom” típusú válaszok), illetve a látszólagos téves ismeret (*Szeles* esetében az, hogy szerb vagy amerikai, *Tőkés* esetében pedig, hogy román vagy erdélyi) mögött működő sajátos gondolkozási logikákat. A két közismert személyiségre és Erdély többségi nyelvére vonatkozó kérdéseink formailag ismeretkérdések voltak ugyan, megválaszolásuk azonban a magyarság és az állampolgárság konceptualizálásának és egymáshoz való viszonyuk szerkezetének¹⁸ függvénye. Feltételezésünk szerint az előbbi esetben az a - bizonyos értelemben nyilvánvaló - tény, hogy magyarokról van szó, a gyerekek egy része számára nem egyeztethető össze azzal a bizonyos értelemben szintén nyilvánvaló - ténnyel, hogy egyikőjük sem magyar állampolgár. Az utóbbi esetben pedig az a bizonyos értelemben ugyancsak nyilvánvaló tény, hogy Erdélyben magyarok laknak, nem egyeztethető azzal a másik nyilvánvaló ténnyel, hogy Erdély Romániához tartozik. *A kategórizációs feszültség feloldásának* háromféle stratégiája lehet.

Azt a stratégiát, ha nem válaszolnak vagy „nem tudom” típusú válaszokat adnak, úgy tekinthetjük, hogy kitérnek a válaszadás elől. Az ilyen esetekben működő gondolkozási mechanizmust *kategórizációs blokádnak* nevezzük.

A másik stratégia a fogalmak feltételezett hierarchikus függőségük alapján való egybekapcsolása. Ebben az esetben, az állampolgárságban, mint átfogóbbnak, erősebbnek érzett kategóriában feloldódik a nemzetiség. Ez a gondolkozási mechanizmus működik azok mögött a válaszok mögött, amelyek szerint *Szeles* szerb (vagy amerikai), *Tőkés* pedig román. Így kerülnek a híres román személyiségek közé az Erdélyben született magyarok. De

ugyanazt a mechanizmust feltételezhetjük azok mögött a válaszok mögött is, amelyek szerint Erdélyben a többség magyar anyanyelvű. A feszültségnek ez a fajta feloldása sok hasonlóságot mutat azzal, amit Festinger kognitív diszonzancia-redukciónak nevezett.¹⁹ Mi ezt *kategorizációs asszimilációnak* nevezzük.

Végül a feszültség feloldásának harmadik stratégiája megpróbálja áthidalni az ellentmondást, oly módon, hogy nem foglal állást abban a kérdésben, hogy Tőkés László magyar-e vagy román, Szeles Mónika pedig magyar-e vagy szerb, de nem tér ki a válaszadás elől. Akik ezt választják, egy „harmadik típusú kategória” bevezetésével próbálják áthidalni a dilemmát. Így lesz Tőkés Lászlóból „erdélyi”, az erdélyiek többségének anyanyelvéből pedig „székely”. (Elképzelhető, hogy ugyanez a logika működött azokban a válaszokban is, amelyek szerint Hunyadi János erdélyi származású.)

Az ilyen típusú válaszok mögött működő gondolkozási mechanizmus *kategorizációs kompromisszumnak* nevezzük.

Vajon azok, akik az egyik esetben a kategorizációs asszimiláció vagy kompromisszum stratégiáját választják, ugyanezt teszik a másik esetben is? Megnéztük, hogy ebből a szempontból hogyan függnek össze egymással az Erdély többségének anyanyelvére és a Tőkés László nemzetiségére vonatkozó válaszok.

13. táblázat

A többség anyanyelve Erdélyben, Tőkés László nemzetisége szerint²⁰ (százalékban)

Tőkés László	Erdélyben a többség anyanyelve			
	magyar	román	székely	összesen
erdélyi	36	18	45	16
magyar	34	29	37	33
román	32	29	39	31
nem tudja	29	30	41	17
összesen	33	27	40	100

A táblázatból kiderül, hogy azok 45 százaléka, aki „erdélyi” nemzetiségűnek tartja Tőkés Lászlót, az erdélyiek többségének nyelvét „székelynek” gondolja. Válaszaikat tehát mindkét esetben a kategorizációs kompromisszum keresése vezérelte. Azoknak viszont, akik Tőkés Lászlót románnak hitték, a legnagyobb része, 39 százaléka a székelyt tette meg Erdélyben a többség anyanyelvének, és csak a 30 százaléka válaszolta azt, hogy a többség magyar anyanyelvű. Esetükben Tőkés László állampolgársága „asszimilálta” nemzetiségét, az a tény pedig, hogy Erdélyben jelentős számú magyar él, „asszimilálta” a többség anyanyelvét. Végül pedig azok 40 százaléka, akiket Tőkés László nemzetiségével kapcsolatban kategorizációs blokáddal jellemezett, a másik kérdésre kompromisszumos választ adott, 33 százalékuk pedig a kategorizációs asszimiláció jegyében hozzáigazította Erdély többségi nyelvét ahhoz a tényhez, hogy ott magyarok is vannak.

A kisebbségekkel kapcsolatos attitűdök

Vizsgálatunk során arra is kísérletet tettünk, hogy feltárjuk a kisebbségekre vonatkozó attitűdöket a nyolcadik osztályosok körében. Egyik kérdéssorozatunkkal azt firtattuk, hogy vajon mit szólna a megkérdezett diák, ha padtársa különböző nemzeti és etnikai csoportokból kerülne ki.

Kilenc különböző csoport tagjaival kapcsolatban volt módjuk eldönteni, hogy zavarná-e őket vagy nem zavarná, ha a padtársuk lenne. Eredményeink azt mutatták, hogy összességében a diákokat inkább *nem zavarná*, mint zavarná, ha a padtársuk ilyen csoportból kerülne ki.

14. táblázat

Hány csoport tagjait nem fogadnák el padtársként? (százalékban)

Mindent elfogadná	26
Egyet nem	15
Kettőt nem	9
Hármat nem	9
Négyet nem	9
Ötöt nem	9
Hatot nem	9
Hetet nem	8
Nyolcat nem	8

A diákok egynegyede egyetlen csoport tagjait sem utasítaná el padtársként, további tizenöt százalékuk pedig mindössze egynek a tagjait. Ez különösen, ha más, felnőttek körében lefolytatott, hasonló vizsgálattal vetjük össze eredményeinket²¹ - azt mutatja, hogy a nyolcadikosok toleránsabbak, mint a felnőttek.

15. táblázat Azok aránya, akiket zavarna más kisebbségi csoportok tagjainak közelsége (százalékban)

	A Replika vizsgálat tagjai	A 8. osztályosok
cigány	74	58
arab	52	26
román	51	40
kínai	48	21
orosz	40	35
zsidó	30	28
erdélyi magyar	25	8
szlovák	23	31
német	15	11

A diákok és a felnőttek azonban nem csupán a kisebbségek iránti tolerancia mértékében különböztek, de másképp ítélték meg az egyes kisebbségi csoportokat is. A táblázat tanúsága szerint, míg a felnőttek körében az arab-román-kínai-orosz kisebbségi csoportok váltják ki a legnagyobb ellenállást, addig a diákok körében mind az arabok, mind a románok elfogadottabbak. Ugyanakkor meglepő - és nehezen értelmezhető -, hogy a diákok negatívabban viszonyulnak a szlovákokhoz. Mind a felnőttek, mind pedig a gyerekek a cigányokat utasítják el a leginkább, ha ez utóbbiakat az előbbieknél valamivel kevésbé is.

Ha a különböző kisebbségi csoportok elfogadását együttesen nézzük, akkor az elfogadás-elutasítás mértékére vonatkozó főkomponens analízis eredménye szerint nem annyira az egyes csoportok elfogadásában vagy elutasításában, mint inkább egy általánosan érvényesülő befogadó-elutasító beállítódásban vannak különbségek a diákok között. A kilenc csoport különböző megítélése egyetlen főkomponens mentén rendezi el a válaszadókat aszerint, hogy inkább zavarná, vagy inkább nem zavarná őket, ha padtársuk valamelyik kisebbséghez tartozna. Az egy faktoros eljárás az egyes változók összvarianciájának negyvenhét százalékát írja le.

Egy másik kérdéscsoporttal azt vizsgáltuk, hogy mennyire értenek egyet a gyerekek a külföldiekkel és a bevándorlókkal kapcsolatos, különböző közkeletű pozitív vagy negatív társadalmi ítéletekkel.

A befogadó, nyitott, liberális, illetve morális alapon segítségnyújtó megfogalmazások közül érdekes módon a szabadság értéke az, amely a leginkább elfogadásra számíthat a megkérdezettek körében. Valamennyi kijelentéssel kapcsolatban érvényesült azonban az a tendencia, hogy a gyerekek a leginkább a köztes, részben egyetértő alternatívák felé vonzódtak.

16. táblázat

A külföldiekkel és a bevándorlókkal kapcsolatos pozitív kijelentések elfogadása (százalékban)

	Egyetért	Részben egyetért	Nem ért egyet
Mindenki abban az országban éljen, ahol akar	50	36	14
A bevándorlók munkájára szükség van	13	43	44
Kötelességünk befogadni a bevándorlókat	27	48	26
Csak gazdagodunk a sokféleségtől	27	48	26

Az egyetértések mértékéből kiderül, hogy a kijelentések mögött meghúzódó nyitott, befogadó értékrenddel könnyebben azonosulnak a diákok, ha általánosabb szintről van szó, mint ha konkrétabbról. Minél konkrétabb kijelentéssel találkozunk, annál inkább élnek a részleges egyetértés lehetőségével.

Az elzárkózó, elutasító kijelentésekkel kapcsolatban is vonzóaknak bizonyultak a középső alternatívák. Úgy tűnik, a külföldiekkel kapcsolatos magatartást illetően a diákok bizonytalanok abban, hogy egyértelműen felvállalják akár a nyitottság, a befogadás, akár pedig az elzárkózás, az elutasítás attitűdjét.

17. táblázat

A külföldiekkel és a bevándorlókkal kapcsolatos negatív kijelentések elfogadása (százalékban)

	Egyetért	Részben egyetért	Nem ért egyet
Az idegenek elveszik a munkalehetőséget	50	36	14
Mindenkinek ott kell élnie, ahol született	27	48	26
Az idegenek veszélyeztetik a magyarság érdekeit	27	48	26
A külföldiek miatt sok a bűnözés	13	43	44

Az általunk felkínált itemek a faktorelemzés szerint a menekültekkel kapcsolatos országos politikát három lehetséges eszmerendszer nézőpontjából közelítik meg. A legerősebb nézetcsoporthoz tartoznak a nyolcadik osztályosok, hogy mennyire értenek egyet a bevándorlás konzervatív megítélésével (amely a bevándorlás negatív, a munkaerőpiacra, a bűnözésre, a magyarság értékeire vonatkozó veszélyeit hangsúlyozza). Ez gyengén ugyan, de összefüggést mutat azzal a véleménnyel is, hogy mindenkinek ott kellene élnie, ahol született. Ez a nézetcsoporthoz az összvariancia 39 százalékát írja le.

Egy második faktoron két klasszikus liberális érték: életünk színterének szabad megválasztása és a menekülteknek való segítség erkölcsi kötelessége szerepel. Logikusan ez a

nézetrendszer tagadja, hogy mindenkinek ott kellene élnie, ahol született. Ez a faktor az összvariancia további 13 százalékát magyarázza.

Végül külön faktort alkot egy nyitott és 'haszonelvű' attitűd, amely magunk gazdagodását hangsúlyozza, illetve azt, hogy az idegenek munkájára szükségünk van. Ez további 13 százalékot magyaráz a változók szórásából.

A menekültek megítélését nem csupán az általános elvek és értékek szintjén próbáltuk mérni. Kíváncsiak voltunk arra is, hogy a gyerekek tesznek-e különbséget abból a szempontból, hogy kik és honnan érkeznek az országba. Hat különböző menekülttípust soroltunk fel (a délszláv háborús menekülteket, a fekete bőrű afrikai bevándorlókat, a kínai, a román és az arab, valamint az erdélyi magyar bevándorlókat). Mindegyik csoporttal kapcsolatban azt kellett megmondaniuk a gyerekeknek, hogy közülük mindenki kapjon-e állampolgárságot, csak egy részük kapjon, vagy pedig egyáltalán ne kapjanak. A válaszokból tiszta és egyértelmű vélemény típusok rajzolódnak ki:

18. táblázat

Ki kapjon állampolgárságot? (százalékban)

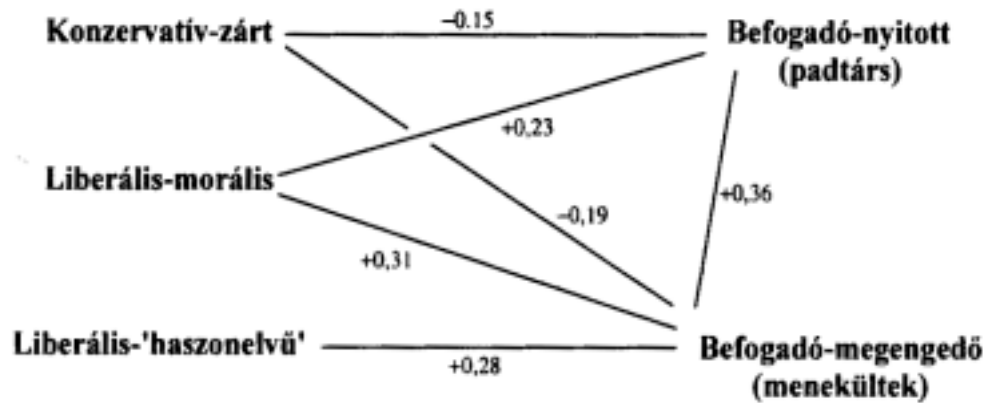
	Mindenki	Egy részük	Senki
Erdélyi magyarok	70	23	8
Afrikaiak	26	47	27
Délszlávok	24	46	30
Kínaiak	19	48	33
Arabok	13	44	43
Románok	14	43	43

Az eredmények megerősítik azt a korábban már számos kutatás által bizonyított tény, hogy a magyarságtudat és nemzeti azonosságérzés befogadóvá teszi az embereket a környező országokban élő magyarok iránt. Az erdélyi magyarsággal szemben a diákok túlnyomó többsége a felnőttekhez hasonlóan nyitott, megadná mindenkinek az állampolgárságot. Ugyanakkor adatainkból az is kiderül, hogy a gyerekek általában nyitottabbak minden betelepülni szándékozó vagy kényszerülő irányában, mint a felnőttek.²²

A gyerekek - hasonlóan a felnőttekhez - a nem magyar anyanyelvűekkel szemben nagyon óvatosak, és ha mégis megengedik, hogy állampolgárságot kapjanak, odaítélésében inkább a szelekció elvét alkalmazzák. A legnagyobb elutasítást az arabok és a románok kapják, míg valamivel befogadóbbak a délszláv háborús menekültekkel, illetve az Afrikából érkezőkkel szemben.

Ha a véleményeket együttesen nézzük, akkor (az erdélyi magyarok egyöntetűen pozitív megítélését kizárva) a főkomponens elemzés eredményei azt mutatják, hogy elsősorban a menekültekkel szembeni szelektív eljárás osztja meg a 14-15 éveseket, és nem az egyes csoportok iránti rokonszenv vagy ellenszenv. Ezt bizonyítja, hogy a főkomponens elemzés szerint csupán a szerint volt közöttük különbség, hogy befogadók-e, szelektívek-e, vagy pedig elutasítók. Az egyetlen faktor az összvariancia 51 százalékát írja le.

A kisebbségi csoportokhoz tartozó padtársak elfogadásában, az állampolgárság megadásában és a menekültügyi politikában kifejeződő attitűdök között jelentős mértékű konzisztencia van.²³

Az ábrából kiolvasható összefüggéseknek nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk. Ezek ugyanis azt mutatják, hogy a gyerekek interkulturális vilásképe nem esetlegesen szerveződik, hanem világos alapelvek mentén. Véleményalkotásukban konzisztensek. Attitűdjeiket közvetlen tapasztalati világukkal kapcsolatos nézeteik határozzák meg. Akik nyitottak interperszonális kapcsolataikban, azaz a legkülönbözőbb nemzeti és etnikai hovatartozású gyerekeket fogadnák el padtársaikként, ugyanilyen nyitottak társadalmi szinten, azaz állampolgárokként elfogadnák a különböző származású bevándorlókat és menekülteket, és fordítva: akik elzárkóznának attól, hogy nem magyar gyerekekkel üljenek egy padban, a nem magyar állampolgárságúaknak sem adnának állampolgárságot.

A modellből az is kiolvasható, hogy nyitottságuk vagy zártságuk szorosan összefügg azzal, hogy konzervatív, liberális vagy haszonelvű menekültügyi politikai felfogással azonosulnak-e. A menekültpolitikai nézetek közül a konzervatív kizárja mind a személyes kapcsolatok szintjén, mind pedig az állampolgárság megadása szintjén a nyitottságot. Ugyanakkor ezek a nyitottságok szorosan együtt járnak a menekültpolitika mind liberális, mind pedig haszonelvű megközelítésével.

Kíváncsiak voltunk arra is, hogy a hétköznapi és politikai gyakorlattal kapcsolatos vélemények (a padtársakkal, az állampolgárság megadásával és a menekültekkel kapcsolatos vélemények) hogyan függnak össze a lehetséges identitások konceptualizálásával (a nemzetfogalom felépítésével). Az általunk felkínált kritériumok közül mindössze egy függött össze az interkulturális gyakorlat különböző szintjeinek típusaival. Kiderült, hogy minél inkább fontosnak tartja valaki, hogy ahhoz, hogy valaki magyarnak számíton, Magyarországon kell születnie, annál inkább elutasítaná, ha padtársa valamilyen kisebbséghez tartozna; annál kevésbé nyitott a menekültkérdéssel szemben, és annál kevésbé adná meg az állampolgárságot a Magyarországon letelepedni szándékozók számára. Közvetlen megfeleléseket azonban nem találunk az identifikáció elméleti konstrukciói és a kisebbségekkel kapcsolatos gyakorlati viselkedés és politika jellegzetes típusai között.

Azt is megnéztük, hogy a kisebbségekkel kapcsolatos vélemények hogyan függnak össze a kisebbségekre vonatkozó ismeretekkel. Az eredmények azt mutatják, hogy a vélemények az ismeretektől függetlenül szerveződnek. Attól függetlenül, hogy milyen nemzetfogalommal vagy milyen, kisebbségekkel kapcsolatos egyéni vagy politikai magatartástípussal azonosul valaki, rendelkezhet több vagy kevesebb ismerettel a kisebbségekről. Ennek feltehetően az az oka, hogy az iskolák nem rendelkeznek olyan interkulturális szocializációs stratégiával, amelyben az ismereteknek, a kisebbségekkel kapcsolatos koncepcióknak és a kisebbségekkel kapcsolatos egyéni és kollektív magatartásoknak megfelelő helye lenne, az iskolán kívüli társadalmi nyilvánosság pedig nem alkalmas arra, hogy a felnövekvő nemzedékeket hozzásegítse konzisztens interkulturális világek felépítéséhez.

Jegyzetek

- ¹ A megkérdezett gyerekek az általános iskolák nyolcadik évfolyamát reprezentálták. A mintavétel egységei az iskolák voltak. A kérdezőbiztosok által felkeresett 120 iskola nagyságával arányosan került a mintába. A kiválasztott iskolák minden nyolcadik osztályos tanulóival készült interjú. A kérdezőbiztosok az osztályokban töltötték ki a gyerekekkel a kérdőívet. Az adatfelvétel alatt az iskola tanárai nem tartózkodtak a tantermekben.
- ² Ennek az életkori időszaknak a világgépek kialakulásában, a politikai konceptualizációban és általában a politikai szocializációban játszott szerepéről lásd például Adelson és munkatársai: *The Growth of political ideas in adolescence: the sense of community. Journal of Personality and Social Psychology* 1966. 4. és Annick Percheron: *La socialisation politique*. Paris, Armand Colin 1993.
- ³ A vizsgálat kiegészítéseképp esettanulmány készült arról, hogy a nemzetiségi és etnikai kisebbségekről a forgalomban lévő általános iskolai tankönyvek milyen információkat és tudást szolgáltatnak a diákok számára. (Lásd László Mónika: *Interkulturális ismeretek az általános iskolai tankönyvekben* című tanulmányát.)
- ⁴ Kérdésünket nyitott formában tettük fel. Ugyanabba a kategóriába vontuk azokat, akik Romániát, illetve Erdélyt említették; akik azt válaszolták, hogy (Cseh)Szlovákiában vagy a Felvidéken élnek magyarok; akik a volt Szovjetunióra, Ukrajnára vagy Kárpátaljára utaltak; akik a volt Jugoszláviát, Kis-Jugoszláviát, Szerbiát, a Délvidéket, a Vajdaságot vagy éppen Szlovéniát nevezték meg, illetve, akik vagy Ausztriát, vagy Burgenlandot említették. Táblázatunkban a szomszédos országok magyarlakta területeinek a magyar megnevezését használjuk.
- ⁵ A faktorsúly azt fejezi ki, hogy a faktort alkotó változók milyen arányban vesznek részt a faktorban. A negatív előjelű faktorsúly az adott változó elutasítását jelenti.
- ⁶ Lásd ezzel kapcsolatban George Gerbner érték kultivációs elméletét. G. Gerbner: A kulturális mutatók. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, *Műhely* 1973. 33. és G. Gerbner - Larry Gross: A televízió, mint a művelődés új eszköze. Új kutatási módszer. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, *Módszertan* 1976/1.
- ⁷ Az elemszámok kicsisége miatt nem közöljük a nyolc osztálynál kevesebbet végzett apák gyermekeinek a válaszait (a megkérdezett gyerekek egy százalékának az apja nem végezte el az általános iskolát). Ugyancsak nem közöljük azokat a válaszokat, amelyeket a nyolc osztályt végzett apák gyermekei közül azok adtak, akik mind az öt szomszédos országot/térséget megemlítették, mert ebbe a csoportba mindössze hét fő tartozott.
- ⁸ Lásd László Mónika idézett tanulmányát.
- ⁹ Lásd Lázár Guy *A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében* című kandidátusi értekezésének „A kisebbségekhez való viszony” című fejezetét. Kézirat, 1994.
- ¹⁰ Szabó Ildikó-Murányi István: Nemzet és magyarság. Állampolgárság és nemzeti hovatartozás egy vizsgálat tükrében. *Regio* 1993. 1. 121-133.
- ¹¹ Murányi István: *Nemzet- és magyarságtudat Kelet-Magyarországon*. Kézirat, 1992.
- ¹² Lázár Guy: *A magyar lakosság politikai-történelmi tudata a közvéleménykutatások tükrében 1969-1980*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1983.
- ¹³ Azt a kérdést, hogy „amikor a magyar nemzetre gondol, beleérti-e a nyugati országokban élő magyarokat, a szomszédos országokban élő magyarokat és a Magyarországon élő nemzetiségeket”, 1973-ban, 1983-ban, 1985-ben és 1987-ben tették fel. Lázár Guy: *Magyarságtudat és nemzetiség. Világosság* 1989. 11.
- ¹⁴ Szabó Ildikó - Murányi István i. m.
- ¹⁵ Szabó Ildikó - Murányi István i. m.
- ¹⁶ Lázár Guy: *A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében*, i. m.
- ¹⁷ Horváth Ágnes - Kriskó János - Szabó Ildikó: *Főiskolások állampolgári kultúrája*. Kézirat, 1995. Ezzel a vizsgálattal és a felnőtt vizsgálatok eredményeivel összehasonlítva a gyerek-vizsgálat eredményeit, arra a következtetésre juthatunk, hogy az önmeghatározás elvontabb kritérium a többenél. Ezért fontosságának felismeréséhez szükség van egy bizonyos életkorra.
- ¹⁸ A nemzetiségi hovatartozás és az állampolgárság viszonya szerkezetileg három modellt alkothat:
 - a) a kettő mint két, egymástól különböző típusú hovatartozás elkülönül egymástól;
 - b) az állampolgárság mintegy maga alá gyűri, „bekebelezi” a nemzetiségi hovatartozást és
 - c) a két fogalom tartalma esetlegesen, konfúz módon keveredik az érintettek világképében, ezért akkor, amikor aktivizálniuk kellene ilyen jellegű ismereteiket, a két fogalom semlegesíti, „kiüti” egymást, és egy harmadik típusú megoldás keresésére készíti őket.
- ¹⁹ L. Festinger - J. M. Carlsmith: Cognitive Consequences of Forced Compliance. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 1959. Sg. 203-210.
- ²⁰ A táblázat nem tartalmazza azt a néhány választ, amely szerint Tökés László egyéb nemzetiségű lenne, valamint azokat, amelyek szerint Erdélyben egyéb nyelven beszélne a többség.
- ²¹ A *Replika* által lefolytatott 1994-es vizsgálatban szerepelt az a kérdés, hogy a megkérdezetteket mennyire zavarná, ha a gyereke különböző etnikai vagy kisebbségi csoportból származó személlyel/személlyekkel barátkozna. A két vizsgálat annyiban tért el módszertanilag, hogy míg nálunk egyszerű (zavarná - nem zavarná) válaszpár közül kellett a megkérdezetteknek választaniuk, addig a másik kutatásban négyfokú skálán

kellett jellemezniük gyermekük feltételezett attitűdjét. Ez a módszertanbeli különbség azonban összevonásokkal feloldható volt az összehasonlítás érdekében.

²²1994-ben a felnőttek 52 százaléka fogadta volna szívesen állampolgároként az Erdélyből betelepülő magyarokat, 30 százalékuk a délszláv háborús menekülteket, 13 százalékuk a kínaiakat, 11 százalékuk a fekete bőrű afrikaiakat és 8 százalékuk az arabokat. Lendvai Judit - Szabó Ildikó: Kisebbségkedvelés. Zárt karokkal. *HVG* 1994. április 29.

²³ Az attitűdök közötti összefüggést a korrelációs együtthatók kiszámításával mértük. A pozitív előjelű együtthatók a pozitív logikai kapcsolatot mutatják, a negatívak pedig a fordítottat. A skála -1-től +1-ig terjedhet attól függően, hogy az összefüggés milyen erős.

ILDIKÓ SZABÓ-ANTAL ÖRKÉNY

PERCEPTION OF INTER-CULTURALISM, ETHNIC DIVERSITY, AND THE PROBLEM OF MINORITIES AMONG HUNGARIAN ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS

The research reported in this paper was carried out in Hungary in the late spring of 1995, and aimed to reconstruct what schoolchildren know and think about the problem of inter-culturalism and ethnic and minority diversity in our country and the region. Students from the age of 14-15 in 120 elementary schools were asked to define their ethnic identification. They had to report on their knowledge of the historical and political backgrounds and aspects of ethnic differences and cleavages in Eastern and Central Europe. The stock of knowledge of inter-culturalism was also tested through the conceptualisation and interpretation of certain categories such as nation, nationhood, nationality, ethnicity and citizenship.

This paper provides a brief summary of our survey results, demonstrating how low the level of general knowledge relating to inter-culturalism and ethnic problems is measured among elementary students in Hungary. Consequently the national-ethnic-minority self-identification of the respondents and the identification of the otherness is shown to be contradictory and not clearly defined.